

Γιώργος Τόλιας

Manafasia – Μονοβασία – Menefşe – Malvasia

Στην φίλη Χάρι Καλλιγά
που μου γνώρισε την Μονεμβασιά
και την ιστορία της

Η παρουσίαση της τοπωνυμικής ιστορίας της Μονεμβασιάς έχει τη θέση της σε αυτόν τον τόμο, καθώς το τοπωνύμιο έγινε ονομασία προέλευσης του κρασιού στην ιστορία του οποίου είναι αφιερωμένος¹. Στις πηγές, στις οποίες εστιάζεται η παρούσα εργασία, ιστοριογραφικές, γεωγραφικές και περιηγητικές, δεν αναζητήθηκαν πληροφορίες για την αμπελοκαλλιέργεια στην περιοχή, καθώς αυτές δεν προσφέρονται για κάτι τέτοιο. Τα σχετικά ζητήματα φωτίζονται καλύτερα από τις αρχαικές πηγές διοικητικού, φορολογικού και εμπορικού χαρακτήρα, στις οποίες αφιερώνονται αρκετές από τις συμβολές του τόμου.

Η τοπωνυμική ιστορία, η ιστορία του ονόματος ενός τόπου, όσο περιορισμένο πεδίο κι αν είναι, προσέφερε και προσφέρει ακόμα μια ενδιαφέρουσα γωνία παρατήρησης των σχέσεων των κοινωνιών με τον τόπο στη μακρά τους διάρκεια. Η παρακολούθηση της ονοματοθεσίας αλλά και των μετονομασιών, των παραφθορών και των ποικίλων εκφορών της ονομασίας του τόπου επιτρέπει την πρόσβαση στη μελέτη της τοπικής μικρο-ιστορίας αλλά και τη διερεύνηση των σχέσεων του τόπου με έναν ευρύτερο φυσικό, οικονομικό και εν τέλει πολιτιστικό ορίζοντα, που συγκροτείται από τα ποικίλα δίκτυα

1. Για την τοπωνυμική ιστορία της Μονεμβασιάς, Ε. Βουραζέλη, Η Μονοβάσια (-ιά) και η μονοβάσια (-ιά), *Πλάτων* 10/2 (1953), 255-78· Δ. Β. Βαγιακάκος, Λαλούδι – λαλλάρι – λαλλάτζιν – λάλλαι, *Αρχαίον Πόντου* 9 (1954), 343-8· P. Wittek, The castle of violets: from Greek Monemvasia to Turkish Menekşe, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 20 (1957), 601-13· Π. Νικολόπουλος, Η αρχαιότερα άμεσος γραπτή μνεία της Μονεμβασιάς (898 μ.Χ.), *Λακωνικά Σπουδαί* 5 (1980), 227-46· Η. Kalligas, *Byzantine Monemvasia: The Sources*, Monemvasia 1990.

(εξουσιαστικά, οικονομικά και πολιτιστικά) όσα σχετίζονται με τον εν λόγω τόπο και, σε κάποιο βαθμό, ορίζονται από αυτόν.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητη μια εισαγωγική επισήμανση. Η τοπωνυμική ιστορία στηρίζεται στο χρονολόγιο των ποικίλων εκφορών ενός τοπωνυμίου, όπως αυτές καταγράφονται στις πηγές. Ωστόσο, πολλές από τις πηγές αυτές (ιδίως οι παλαιότερες) σώζονται χάρη στη μεταγενέστερη χειρόγραφη παράδοσή τους. Η επιφύλαξη για τα δεδομένα εκείνα που προέρχονται από μεταγενέστερες παραδόσεις πρέπει να διατηρείται διαρκώς, χωρίς ωστόσο να ακυρώνει την ιστορική αξία του τεκμηρίου.

I

Στα δύσκολα και σκοτεινά χρόνια των πρώτων χριστιανικών αιώνων, με τις βαρβαρικές επιδρομές και τις εγκαταστάσεις των Σλάβων στην ελληνική χερσόνησο, οι κάτοικοι της νοτιοανατολικής Πελοποννήσου εγκαταλείπουν τις εύφορες αλλά εκτεθειμένες πεδιάδες της Λακωνίας και αναζητούν καταφύγιο στα φυσικά οχυρά της περιοχής. Ανεβαίνουν στον Ταΰγετο ή καταφεύγουν στην δύσβατη Μάνη ή στις απόκρημνες πλαγιές του Πάρνωνα. Φυσικό ήταν να επιλεγεί τότε και η δυσπρόσιτη και απόκρημνη γλωσσίδα της Μονεμβασιάς. Πράγματι, η ίδια η ύπαρξη αλλά και η ιδιαίτερη φυσιογνωμία της πόλης οφείλεται στην γεωγραφική ιδιαιτερότητα του τόπου: η θάλασσα από τις γύρω πλευρές, η στενή χερσαία δίοδος που την συνδέει με την στεριά, και οι συμπαγείς ορεινοί όγκοι από την άλλη, την χωρίζουν φυσικά από τις γειτονικές περιοχές. Ταυτόχρονα, το μεγάλο φυσικό της λιμάνι, αν και σχετικά αβαθές, παρείχε την δυνατότητα να αναδειχθεί η Μονεμβασιά σε κύριο συγκοινωνιακό κόμβο. Η φυσική οχυρή της θέση στην ανατολική είσοδο του Αιγαίου, ενισχυμένη από την αμυντική τέχνη, της επέτρεψε σταδιακά να συγκεντρώσει και να προφυλάξει έναν αξιόλογο πληθυσμό. Ταυτόχρονα της επέτρεψε να εξασφαλίσει ένα σχετικά σίγουρο λιμάνι στο εμπορικό δίκτυο που συνέδεε τα λιμάνια του Αιγαίου με εκείνα της Ανατολικής και της Κεντρικής Μεσογείου.

Οι δρόμοι, τόσο οι ναυτικοί όσο και οι χερσαίοι είναι οι βασικοί αγωγοί της προόδου. Σε καιρούς ειρήνης στους δρόμους διακινούνται άνθρωποι, εμπορεύματα, ιδέες. Αντίθετα, σε άστατους καιρούς, στους δρόμους διακινούνται εχθροί, ληστές, κουρσάροι και αρρώστιες. Η Μονεμβασιά, οχυρωμένη και απρόσιτη θα αντισταθεί στους ολέθρους κατά τους σκοτεινούς αιώνες των βαρβαρικών κι έπειτα των σλαβικών επιδρομών, αλλά και της έντονης παρουσίας των πειρατών στο νότιο Αιγαίο.

Με την μετοίκηση των Λακώνων κατά τον 6ο αιώνα, οι κάτοικοι διατηρούν την ανάμνηση της προέλευσής τους και ονομάζουν την πόλη, τουλάχιστον επίσημα, Λακεδαιμονία². Δεν διαθέτουμε στοιχεία για την ονομασία της πόλης έως τις αρχές του 8ου αιώνα. Τότε, ο Άγιος Βιλιβάλδος ακολουθώντας τον ναυτικό δρόμο που οδηγούσε από την Σικελία στην Ανατολή, θα σταματήσει στην πόλη. Θα την καταγράψει ως «Manafasia» και θα δηλώσει ότι αυτή βρισκόταν σε περιοχή κατοικημένη από Σλάβους (Slawinia terrae)³.

Λίγο αργότερα από την καταγραφή «Manafasia» του Βιλιβάλδου, εμφανίζεται το ελληνικό έκδοχο «Μονοβασία». Ο Θεοφάνης, περιγράφοντας στην Χρονογραφία του την πανώλη που ακολούθησε στα 756 τον ίδιο ναυτικό δρόμο, θα αποτελέσει την παλαιότερη ελληνική πηγή που καταγράφει την ονομασία Μονοβασία: *λοιμώδης θάνατος από Σικελίας και Καλαβρίας άρξάμενος οίον τι πῦρ ἐπιμενόμενον ἐπὶ τὴν Μονοβασίαν καὶ Ἑλλάδα καὶ τὰς παρακειμένας νήσους ἦλθε, ... ἡ δὲ αὕτη λοιμικὴ νόσος τοῦ βουβῶνος ἀνέδραμε τῇ ἐ' ἐπινεμήσει ἐν τῇ βασιλίδι πόλει*⁴.

Η εκδοχή «Μονοβασία» ετυμολογείται από την μοναδική φυσική πρόσβαση στον θαλάσσιο βράχο. Η ετυμολογία αυτή επαναλαμβάνεται και στο Χρονικόν περί τῆς κτίσεως τῆς Μονεμβασίας. Το έργο αυτό συντάχθηκε ανάμεσα στα 806-932, ενώ η παράδοσή του χρονολογείται από τον 16ο αιώνα και εξής. Σε αυτό αναφέρεται η οίκηση της πόλης: *Τοῦ δὲ Μαυρικίου τῶν σκήπτρων ἐπειλημμένου κατὰ τὸ ἐξάκις χιλιοστὸν ἔτος πρεσβεύουσιν οἱ Ἀβαρεῖς... Οἱ δὲ δύσβατον τόπον παρὰ τὸν τῆς θαλάσσης αἰγιαλὸν εὐρόντες καὶ πόλιν ὄχυρὰν οἰκοδομήσαντες καὶ Μονεμβασίαν ταύτην ὀνομάσαντες διὰ τὸ μίαν ἔχειν τῶν ἐν αὐτῷ εἰσπορευομένων τὴν εἴσοδον, ἐν αὐτῇ τῇ πόλει κατῴκησαν μετὰ καὶ τοῦ ἰδίου αὐτῶν ἐπισκόπου*⁵.

Το λόγιο αυτό εξελληνισμένο έκδοχο, «Μονεμβασία», ενδέχεται να επικράτησε στην εκκλησιαστική ονοματολογία από ενωρίς. Στην Ζ' Οικουμενική Σύνοδο (787) συμμετείχε ο επίσκοπος Μονεμβασίας Πέτρος⁶.

2. J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, τόμ. 11, Φλωρεντία-Bενετία 1759-98 (ανατ. Γκράτς 1960), 612-67. Βλ. επίσης Kalligas, *Byzantine Monemvasia*, 201.

3. Vita Willibaldi Eichstetensis (Holder-Egger), *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores* 15, τόμ. 1, 93. Βλ. επίσης Kalligas, *Byzantine Monemvasia*, 42-3.

4. Θεοφάνης, *Χρονογραφία* (de Boor), 422-3. Βλ. επίσης Kalligas, *Byzantine Monemvasia*, 43.

5. P. Lemerle, *La Chronique improprement dite de Monembasie : le contexte historique et légendaire*, *RÉB* 21 (1963), 9-10.

6. Αυτός φέρεται να υπογράφει ως «Πέτρος ανάξιος επίσκοπος Μονεμβασίας». Βλ. J. D. Mansi, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, τόμ. 13, Φλωρεντία 1767 (ανατ. Γκράτς

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι και στα λόγια περιβάλλοντα επικρατούσε η εκδοχή «Μονοβασία». Ο Παναγιώτης Νικολόπουλος εντόπισε στον κολοφώνα ελληνικού χειρογράφου του 898 μ.Χ. την εκφορά «Μονοβασία»⁷, ενώ ο Aubrey Diller έχει εντοπίσει το τοπωνύμιο σε σχόλια σε χειρόγραφο της Γεωγραφίας του Στράβωνα του 10ου αιώνα. Πρόκειται μάλιστα για μία σύγχυση, καθώς ο βυζαντινός σχολιαστής παρατηρεί ότι το αρχαίο Ταίναρο νῦν *Μονοβασίαν* λέγουσι, σύγχυση που μαρτυρά και για την τύχη της ονομασίας του Μαλέα⁸.

Οι εκτιμήσεις στις οποίες οδηγείται κανείς, διατηρώντας τις επιφυλάξεις που επιβάλλει η μεταγενέστερη χειρόγραφη παράδοση όλων των πρώιμων πηγών για την ονομασία της πόλης, είναι οι ακόλουθες: η πρώτη ονομασία της, «Manafasia», ενδέχεται να σχετίζεται με τον αρχαίο Μαλέα, μπορεί όμως να έχει και ρίζα σλαβική, συγγενή και τα άλλα τοπωνύμια της νοτιοδυτικής Πελοποννήσου (Μαλεβίτια, Μαλεβό, Μαλεβή)⁹. Δεν πρέπει να αποκλειστεί η περίπτωση να πρόκειται για παραφθαρμένη εκδοχή του ελληνικού «Μονοβασία» ή «Μονοβασιά». Το πιθανότερο είναι η ελληνική εκδοχή «Μονοβασιά» να προέρχεται από παρετυμολόγηση ενός αρχικού και σκοτεινού ακόμη «Manafasia» ή «Malefasia». Ας σημειωθεί ακόμα ότι η ετυμολογία της «μίας εισόδου», εάν ισχύει, θα αποτελεί μια εξαιρετική περίπτωση, καθώς η ελληνική ονοματοθεσία δεν προτείνει αντίστοιχα τοπωνύμια για την χαρακτηριστική αυτή μορφολογία, που απαντά συχνότατα στις ελληνικές ακτές (π.χ. στην Κέρκυρα, την Κεφαλονιά, την Κρήτη ή τη Λήμνο).

II

Οι νεώτεροι χρόνοι για τις ελληνικές περιοχές αρχίζουν συμβατικά με την οθωμανική κατάληψη, ωστόσο, οι διαδικασίες της νεωτερικότητας δρομολογούνται και στις ελληνικές περιοχές πολύ ενωρίτερα. Τα κέντρα του αρχαίου κόσμου έχουν από καιρό πέσει στην αφάνεια, ενώ τα μεσαιωνικά κέντρα —που άνθισαν στους κόμβους των χερσαίων κυρίως δρόμων— αδρανούν καθώς οι συνεχείς πόλεμοι και η ολοένα και περισσότερο συσσωρευμένη κόπωση των φεουδαλικών θεσμών εξαντλούν τις αγροτικές

1960), στ. 392· V. Laurent, La liste episcopale du synodicon de Monemvasie, *ÉO* 32 (1933), 140· B. Κόντη, Μαρτυρίες για την οικονομική έριδα στην Πελοπόννησο. Προβλήματα και προσεγγίσεις, *Σύμμεικτα* 13 (1999), 77-95.

7. Πρόκειται για τον Palatinus Gr. 44, Νικολόπουλος, Η αρχαιότερα άμεσος γραπτή μνεία της Μονεμβασίας, 227.

8. A. Diller, The scholia of Strabo, *Traditio* 10 (1954), 34.

9. Για το θέμα, βλ. σχετικά Αναγνωστάκης, στον παρόντα τόμο, 101-2.

κοινωνίες. Τα κέντρα της νεωτερικότητας είναι εστίες του αναδυόμενου ναυτικού εμπορίου, κέντρα οικονομικής ζωτικότητας, επικοινωνίας και ανταλλαγών.

Η περίπτωση της Μονεμβασιάς παρουσιάζει ξεχωριστό ενδιαφέρον. Μολοντί αποτελεί μια κατεξοχήν μεσαιωνική πόλη, που συγκροτείται από την αναγκαστική εγκατάλειψη των αρχαίων κέντρων της περιοχής, ο ρόλος και η λειτουργία της εμπεριέχουν στοιχεία που θα επικρατήσουν κατά τους νεώτερους χρόνους. Η Μονεμβασιά είναι αναμφισβήτητο το οχυρό κέντρο της εγγύς αγροτικής ενδοχώρας, ωστόσο παραμένει ταυτόχρονα στραμμένη προς τα έξω, καθώς αποτελεί τον βασικό εμπορικό και συγκοινωνιακό κόμβο στο ναυτικό δίκτυο της εποχής. Με τον τρόπο αυτό η Μονεμβασιά συνδέεται περισσότερο με τις δομές εκείνες που σταδιακά έμελλε να επικρατήσουν. Έτσι, από τα 1204 και μετά, την ώρα που τα άλλα κέντρα παρακμάζουν, η Μονεμβασιά θα γνωρίσει τις λαμπρότερες μέρες της. Αυτοκράτορες και Δεσπότες θα της παραχωρήσουν εμπορικά προνόμια και η δικαιοδοσία του μητροπολίτη της θα απλωθεί σε ένα μεγάλο μέρος της Πελοποννήσου¹⁰. Η κομβική θέση της πόλης έχει σαν αποτέλεσμα την αύξηση της εμπορικής της δραστηριότητας. Οι πορτολάνοι-χάρτες και οι πορτολάνοι-κείμενα το μαρτυρούν.

Τα έργα αυτά εμφανίσθηκαν ήδη από τον 12ο αιώνα και καλύπτουν τις ανάγκες των μικροκοινωνιών της αναδυόμενης νεωτερικότητας, μικρών επιμέρους κοινωνικών ομάδων που όσο κι αν είναι διάσπαρτες στις ακτές της Μεσογείου, τόσο παραμένουν σε διαρκή μεταξύ τους επαφή¹¹. Οι πορτολάνοι-χάρτες και οι πορτολάνοι-κείμενα αποτυπώνουν την σταδιακή διεύρυνση των οριζόντων που επέβαλαν οι νέες εμπορικές δραστηριότητες. Άνθησαν στα αστικά κέντρα του ναυτικού εμπορίου της Μεσογείου, καλύπτοντας και αποτυπώνοντας τις πρακτικές και γνωστικές ανάγκες ενός πολύμορφου κοινού που το εμπόριο έφερνε σε επαφή με μακρινούς τόπους: γέννημα του εμπορικού θαλασσινού ταξιδιού, απευθύνονται πρώτιστα στον κόσμο που συντηρεί και συντηρείται από την εμπορική ναυτιλία.

Οι άραβες εμπορευόμενοι μας προσφέρουν μια πρώτη πληροφορία, καθώς ο Al Idrisi καταγράφει στα μέσα του 12ου αιώνα την πόλη ως «Mal(i)(b)assa»¹².

10. Βλ. St. Binon, *L'histoire et la légende de deux chrysobulles d'Andronic II en faveur de Monembasie: Macaire ou Phrantzès?*, *ÉO* 37 (1938), 274-331· H. Kalligas, *Monemvasia, seventh – fifteenth centuries*, στο *EHB*, τόμ. 2, 884-8.

11. T. Campbell, *Portolan charts from the late thirteenth century to 1500*, στο J. B. Harley – D. Woodward (επιμ.), *The History of Cartography*, τόμ. 1, Σικάγο 1987, 388-9.

12. Idrisi, Abu-'Abd-Allah Muhammad al-, *La géographie d'Edrisi... traduite de l'arabe d'après deux manuscrits de la Bibliothèque Nationale... accompagnée de notes explicatives et philologiques* [par Pierre-Amédée Jaubert, τόμ. 2, Παρίσι 1840, ανατ. Amsterdam 1975, 125.

Στο παλαιότερο σωζόμενο δυτικό βοήθημα ναυσιπλοΐας, το ανώνυμο *Liber de existentia riveriarum* («βιβλίο των παρακειμένων θέσεων»), έργο που χρονολογείται στα 1190, η Μονεμβασιά απογράφεται τρεις φορές ως *civitas Maluascia*¹³, όρος πολύ συγγενικός με το αραβικό Maliassa. Στις πηγές μας η εκφορά αυτή θα επαναληφθεί σε πολλές και διαφορετικές εκδοχές. Πράγματι, στον παλαιότερο σωζόμενο ναυτικό χάρτη, την *Carte Pisane*, ανώνυμο έργο του 1290, η Μονεμβασιά καταγράφεται ως *Maruasia* και σημαίνεται ως το σημαντικό λιμάνι της Ανατολικής Πελοποννήσου¹⁴. Ακόμη στον άτλαντα του *Petrus Vesconte*, έργο των αμέσως επόμενων δεκαετιών (1313), η Μονεμβασιά καταγράφεται επίσης ως *Maruasia*, σημειώνεται ως κύριος λιμένας (με κόκκινο χρώμα) και μαζί με το Νάυπλιο (*Napoli*) καταγράφονται ως τα βασικά λιμάνια της περιοχής¹⁵. Στους ναυτικούς χάρτες που ακολουθούν κατά τον 14ο και τον 15ο αιώνα η Μονεμβασιά καταγράφεται συστηματικά, ορισμένες φορές ως *Maruaxia*, συνήθως όμως ως *Maluaxia*, ακόμη και *Mauxia*¹⁶.

Η οχυρωμένη και δυσπρόσιτη Μονεμβασιά θα αντισταθεί στους Οθωμανούς έως τα 1464, οπότε θα υπαχθεί αμαχητί στην Βενετική προστασία, κάτω από την οποία θα παραμείνει έως τα 1540. Η σταδιακή οθωμανική κατάκτηση του συνόλου των ελληνικών περιοχών επέβαλε συνθήκες σχετικής ασφάλειας, την λεγόμενη *pax ottomanica*, ειρήνη που αναζωογόνησε τις εξαντλημένες κοινωνίες της περιοχής και ενθάρρυνε το εμπόριο και την αγροτική παραγωγή. Κατά τον 15ο και 16ο αιώνα πρέπει να εντείνεται η εμπορική δραστηριότητα στην περιοχή, μιας και τα βοηθήματα της ναυσιπλοΐας της εποχής, οι πορτολάνοι-χάρτες και οι πορτολάνοι-κείμενα, μαρτυρούν για την λειτουργία αρκετών νέων λιμανιών στην περιοχή της Μονεμβασιάς, ή τουλάχιστον αναδεικνύουν λιμάνια τα οποία δεν αναφέρονταν στα προηγούμενα έργα. Τα ιταλικά αφηγηματικά βοηθήματα καταγράφουν στις ακτές της περιοχής μεταξύ του Μαλέα και του Ναυπλίου, τις ακόλουθες θέσεις: *Porto Lavatica*, *Anciollo*, *Martin Carabo*, *Malvasia*, *San Polo*, *Bota*, *Porto de Labrizi*, *Stelar*, *Astro*, *Napoli*¹⁷. Ειδικότερα για την Μονεμβασιά οι ιταλικός αφηγηματικός πορτολάνος του αρχόμενου 15ου αιώνα, ο επονο-

13. P. Gautier-Dalché, *Carte marine et portulan au XIIIe siècle: le Liber de existentia riveriarum et forma maris nostri Mediterranei* (Pise, circa 1200), Πώμη 1995, 146.

14. M. de La Roncière – M. Mollat du Jourdin, *Les Portulans. Cartes marines du XIIIe au XVIIe siècle*, Παρίσι 1984, ap. 1.

15. Roncière – Mollat du Jourdin, *Les Portulans*, ap. 4.

16. Ό.π., ap. 11, 19, 42.

17. K. Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelalters: ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, Βερολίνο 1909, 635-6.

μαζόμενος Parma Magliabecchi, την αποκαλεί Maluagia και την ορίζει ως περιοχή: «una terra che a nome maluagia»¹⁸. Στο αντίστοιχο έργο του Βενετσιάνου Bernardino Rizo (τέλη του 15ου αιώνα), η πόλη ονομάζεται maluaxia δηλώνεται ότι είναι οχυρή (castel) κι ότι στα γύρω απόκρημνα βουνά κατοικούν σλάβοι (montagne de schiavi)¹⁹. Παράλληλα, στους ιταλικούς ναυτικούς χάρτες και τα νησολόγια του φθίνοντος 15ου και του αρχόμενου 16ου αιώνα φαίνεται να επικρατεί η εκφορά Maluasias, αν και παρατηρούνται ορισμένες σπάνιες παλινδρομήσεις προς το αρχαιότερο Maluaxia ακόμη και προς το αρχαιοελληνικό Epidaurus, ιδίως σε χειρόγραφα του ουμανιστικού κλίματος, όπως σε αντίγραφο του έργου του Bartholomeo dalli Sonetti (1480) και του ισπανού κοσμογράφου Alfonso de Santa Cruz (1540)²⁰.

III

Στις οθωμανικές πηγές η Μονεμβασιά εμφανίζεται ως Monavasysa (μετά τα 1325)²¹ και ως Monavasysa, σε πηγή του 1460²². Με την εγκατάσταση των Οθωμανών στην Πελοπόννησο, στα 1540, φαίνεται ότι επικράτησε η τουρκική εκδοχή «Menefşe» για την περιοχή γύρω από το κάστρο, το οποίο ανήκε ακόμη στους Βενετούς. Στα 1520-26, ο Piri Reis θα περιγράψει στο λαμπρό νησολόγιό του την Μονεμβασιά και την περιοχή της και θα επιχειρήσει να ετυμολογήσει την τουρκική ονομασία της: «Το ακρωτήριο αυτό λέγεται Μπενεφσέ (Benefşe), γιατί στα βορειοανατολικά του υπάρχει ένα ομώνυμο κάστρο δίπλα στη θάλασσα που ανήκει στη Βενετία. Στα ελληνικά λέγεται Μναβασία (Mnavashiya). Benefşe είναι παραφθορά του Manavasīya. Οι Ευρωπαίοι ονομάζουν το κάστρο Μαρβαζία...»²³.

Ο Piri Reis συμπεραίνει ότι το Benefşe αποτελεί παρετυμολογία του ελληνικού Μονοβασία οφειλόμενη σε συνήχηση με το οικείο Menekşe (στην καθ' ημάς μενεξές, η περσική βιολέττα). Στα κείμενα της παράδοσης της πόλης από τους Βενετούς στους Οθωμανούς (1540) η πόλη αναφέρεται ως Mānāvāsīya ή Mēnēwāsīya²⁴, ωστόσο σε συνοδευτικά κείμενα ανεπίσημου χαρακτήρα αναφέρεται και ως Menefşe²⁵.

18. Ό.π., 319.

19. Ό.π., 510. Πβ. Βιλιβάλδο (ό.π., σημ. 3).

20. Γ. Τόλιας, *Τα Νησολόγια. Η μοναξιά και η συντροφιά των νησιών*, Αθήνα 2002, 91, 107.

21. P. Wittek, *The Castle of Violets: From Greek 'Monemvasia' to Turkish 'Menekşe'*, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 20 (1957), 602, σημ. 6.

22. Ό.π., 603, σημ. 3.

23. Ό.π., 611.

24. Ό.π., 604.

25. Ό.π., 605.

Στην ετυμολογία του *Menefşe* (=μενεξέ) θα επιμένει ο μαροκινός απεσταλμένος *Abou'l Hasan Ali al Tamgrouti* (1589)²⁶, αλλά και ο Εβλιγιά Τσελεμπί τον ύστερο 17ο αιώνα. Ο τελευταίος, επιστρέφοντας από την εκστρατεία για την κατάληψη της Κρήτης (1667) έφτασε στην Μονεμβασιά από τον ορεινό δρόμο που τη συνδέει με το Γεράκι. Περιέγραψε την πόλη, τα κάστρα και το λιμάνι της και συνέθεσε το εγκώμιό του: «είναι το πιο στρατηγικό σε ολόκληρη την Οθωμανική αυτοκρατορία». Καθώς οι Οθωμανοί έχουν πλέον επικρατήσει, η παλαιότερη ετυμολογία του *Piri Reis* φαίνεται να έχει ξεχαστεί. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί θα πει για την ονομασία της πόλης: «Ο λαός ονομάζει το κάστρο Μενεξέ. Το όνομα που χρησιμοποιούν οι μουσουλμάνοι είναι Μπενεφσέ. Πήρε το όνομα του λουλουδιού από τους πολλούς του μενεξέδες, τους νάρκισσους, το μόσχο, το σκυλοκρέμμυδο, καθώς και άλλα λουλούδια με ωραίο άρωμα»²⁷.

Στις δημοσιευμένες αφηγήσεις όσων επισκέφθηκαν την Μονεμβασιά κατά τις πρώτες δεκαετίες της Οθωμανικής κυριαρχίας, η πόλη καταγράφεται συνήθως ως *Malvasia*: *Zan Zwallart* (1586), *Reinhold Lubenau* (1588), *Jacob Ullfeld* (1588), *Diego Galan* (1591)²⁸. Πάντως, στις πρώιμες περιηγητικές μαρτυρίες καταγράφεται ως *Malvesie*, *Jean de Vega* (1537-1538)²⁹ και *Malnasia Thomas Holtzhaimer* (1560)³⁰.

IV

Οι παραφθαρμένες εκδοχές των ελληνικών τοπωνυμίων, η κυρίαρχη επανάληψή τους και η αφάνεια των ελληνικών πηγών, έχουν δημιουργήσει την πεποίθηση ότι οι ελληνικές ονομασίες χάνονται κατά τους χρόνους των ξένων κυριαρχιών και επικρατούν οι λατινικές ή οι οθωμανικές εκδοχές τους. Ωστόσο, η διαπίστωση αυτή δεν πρέπει να έχει γενικευτικό χαρακτήρα. Δεν διαθέτουμε μια συστηματική μελέτη της τύχης των ελληνικών τοπωνυμίων, αλλά σε αρκετές από τις περιπτώσεις που έχουν έως τώρα μελετηθεί παρατηρείται η διατήρηση ικανού αριθμού ελληνικών τοπωνυμίων στην γλώσσα των ντόπιων πληθυσμών, πράγμα που συμβαίνει και στην περίπτωση της Μονεμβασιάς. Ο Ανώνυμος έλληνας χαρτογράφος του 1ου μισού του 16ου

26. S. Yérasimos, *Les voyageurs dans l'Empire ottoman (XIVe-XVIe siècles)*. Bibliographie, itinéraires et inventaires des lieux habités, Άγκυρα 1991, 400.

27. Δ. Λούπης (επιμ.), *Εβλιά Τσελεμπί, Οδοιπορικό στην Ελλάδα (1668-1671)*, Αθήνα 1994, 88.

28. Yérasimos, *Les voyageurs dans l'Empire ottoman*, 376 (Zwallart), 388 (Lubenau), 397 (Ullfeld), 403 (Galan).

29. Ό.π., 193.

30. Ό.π., 252.

αιώνα, ο άτλαντας του οποίου φυλάσσεται στη βιβλιοθήκη της Λούκκα, θα αποτυπώσει την Μονεμβασιά και το κάστρο της. Το τοπωνύμιο θα το απογράψει ως «Μονοβασά»³¹, το ίδιο και ο Γεώργιος Σιδέρης στον ανυπόγραφο και αχρονολόγητο ελληνικό πορτολάνο-χάρτη της Μεσογείου, που φιλοτέχνησε περί τα 1560³².

Οι ελληνικοί αφηγηματικοί πορτολάνοι του 16ου αιώνα θα ακολουθήσουν την ίδια γραμμή. Στον πορτολάνο της Βιβλιοθήκης της Ζαγοράς, η Μονεμβασιά εγγράφεται ως «Μονηνβασέα», ενώ στον πορτολάνο της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων, ως «Μονοβασία»³³. Μολονότι οι ελληνικοί αφηγηματικοί πορτολάνοι είναι λακωνικότεροι των συγχρόνων τους ιταλικών (παραθέτουν συνήθως τη σειρά και τη θέση των τοπωνυμίων χωρίς να επεκτείνονται σε σχολιασμό), ο πορτολάνος της Βουλής αναφέρεται εκτενώς στην Μονεμβασιά: «...Από τον κάβο Μαλέα εις την Μονοβασίαν είναι μίλια τριάντα. Και το σημάδι της Μονοβασίας είναι βουνό ψηλό. Και κατακρώτηρα έχει το κάστρο επάνω εις εν εκρεμό. [... δυσανάγνωστο...] και απάνου του στέκει το κάστρο. Και εις την μερέα της τραμουντάνας είναι η παλαιά Μονοβασία. Κάμνει κόρπον μέγα. Και απ'όξω της μπούκας είναι νησόπουλο...»³⁴.

Το κείμενο αυτό προσφέρει, πέραν της δημόδους ελληνικής εκφοράς δύο επιπλέον μαρτυρίες. Πρώτον ότι η ελληνική ονομασία «Μαλέας» ήταν ζωντανή στην ντόπια ναυτική παράδοση, και δεύτερον, ότι οι ντόπιοι πληθυσμοί ξεχώριζαν την «Παλαιά» από την «Νέα» Μονεμβασιά. Η Παλαιά Μονεμβασιά δεν μπορεί παρά να αφορά τα ερείπια της Επιδαύρου Λιμηράς καθώς οι δύο οικισμοί του βράχου (ο πάνω και ο κάτω) ήταν κατοικημένοι και οχυρωμένοι.

V

Οι ονομασίες «Παλαιά» και «Νέα Μονεμβασιά» θα επικρατήσουν στην ιταλική εκδοχή τους κατά την περίοδο της δεύτερης βενετικής κυριαρχίας στην Μονεμβασιά (1690-1815). Όπως είναι γνωστό, η Πελοπόννησος διαιρέθηκε τότε σε διοικητικά τεταρτημόρια. Από αυτά, το νοτιοανατολικό που περιλάμβανε την Λακωνία, είχε σαν έδρα του την Μονεμβασιά, που ονομάστηκε τότε Napoli di Malvasia³⁵.

31. Γ. Τόλιας, *Οι Ελληνικοί ναυτικοί χάρτες-πορτολάνοι. Συμβολή στη Μεσογειακή χαρτογραφία των Νεώτερων Χρόνων*, Αθήνα 1999, 124-5.

32. Ό.π., 118-9.

33. Α. Τσελίκας (επιμ.), *Δύο χειρόγραφοι ελληνικοί πορτολάνοι: οι κώδικες της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και της Δημόσιας Βιβλιοθήκης της Ζαγοράς*, Αθήνα 2003, 166.

34. Ό.π., 179.

35. Οι άλλες τρεις ήταν η περιοχή της Τσακωνιάς ή Ρομάνια με πρωτεύουσα το Ναύπλιο (Napoli di Romania), η περιοχή της Μεσσηνίας με πρωτεύουσα το Ναβαρίνο και η περιοχή της Ηλείας με πρωτεύουσα την Γλαρεντζα.

Οι ερμηνείες της νέας αυτής παραλλαγής είναι ανοιχτές. Το πιθανότερο είναι η προσθήκη του όρου «Napoli» να προέρχεται καθ' ἑλξιν από το γειτονικό Ναύπλιο, η ονομασία του οποίου είχε παραφθαρεί στην Lingua Franca από Ανάπλι σε Napoli ήδη από τον 13ο αιώνα. Κατά την δεύτερη ενετοκρατία το Ναύπλιο ονομάστηκε Napoli di Romania για να ξεχωρίζει από την απλή Napoli, πρωτεύουσα του ισπανικού βασιλείου των δύο Σικελιών. Παράλληλα με το τοπωνύμιο «Napoli di Malvasia» εμφανίζεται και η «Malvasia Vecchia», που όριζε τα ερείπια της αρχαίας Επιδαύρου Λιμηράς.

Αξίζει να σημειωθεί εδώ ότι στα κείμενα του 16ου, 17ου και 18ου αιώνα η Μονεμβασιά ταυτίζεται συχνά με την αρχαία Επίδαυρο, την οποία είχε φέρει ξανά στο προσκήνιο η πληθωρική αρχαιογνωστική γεωγραφία του ύστερου Ουμανισμού. Παράδειγμα η *Ιστορία* του Andrea Morosini έργο που συντάχθηκε στα λατινικά και κυκλοφόρησε στα 1623, και ονομάζει συστηματικά την Μονεμβασιά «Επίδαυρο»³⁶. Την ταύτιση της Μονεμβασιάς με την αρχαία Επίδαυρο Λιμηρά εισήγαγε ο Νικόλαος Σοφιανός στα 1540³⁷ και διαδόθηκε ευρύτατα στην αρχαιογνωστική συγκριτική γεωγραφία της ύστερης Αναγέννησης και του Διαφωτισμού. Η ταύτιση αυτή εμφανίζεται εξάλλου και στην ελληνική γεωγραφική παραγωγή, από την *Γεωγραφία* του Μελετίου (1728) έως και την *Χάρτα* του Ρήγα (1797).

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους και σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η Μονεμβασιά πέφτει αργά αλλά σταθερά στην αφάνεια. Νέα κέντρα θα ανθήσουν, στην γειτονική περιοχή. Οι νέες συνθήκες θα επιτρέψουν στις κοινωνίες της Λακωνίας να επιστρέψουν στα δυτικά του Πάρωνα, να στραφούν προς τα εύφορα εδάφη και τις χερσαίες επικοινωνίες. Ο λόγος εδώ για το νεοκλασικό Γύθειο και την αναβίωση της Σπάρτης που εκφράζουν, το μεν πρώτο την οικονομική ζωντάνια του τόπου και το δεύτερο τις ιδεολογικές προτεραιότητες της εποχής. Η Μονεμβασιά σταδιακά θα ερημώσει για να αναγεννηθεί από τα ερείπια της τις τελευταίες δεκαετίες από την πίεση της τουριστικής ανάπτυξης και τις προσπάθειες διάσωσης της αρχιτεκτονικής κληρονομιάς.

Οι παρατηρήσεις αυτές δεν πρέπει να έχουν απαισιόδοξο χαρακτήρα. Πιστεύω ότι δεν είναι διόλου περιττό να επαναλάβουμε εδώ την στοχαστική θεώρηση του φαινομένου όπως την διατύπωσε ο Raoul Baladié: «... η Ελλάδα μοιάζει με ένα απέραντο νεκροταφείο, στα διάφορα στρώματα του οποίου

36. Andreae Mauroceni senatoris *Historia Veneta ab anno M.D.XXI. vsque ad annum M.DC.XV. In quinque partes tributa*, Βενετία 1623.

37. Nikolaos Sophianos, *Nomina antiqua et recentia urbium Graeciae descriptionis*, [Ρώμη 1540].

κείνται πολιτισμοί που διαδέχτηκαν ο ένας τον άλλον ... Το γεγονός ότι μια πόλη μετά από πολλούς αιώνες μπορεί να εξαφανιστεί εδώ ή εκεί, δεν αποτελεί ένδειξη για τη ζωντάνια των πραγμάτων, για την ακμή ή για την παρακμή ενός λαού, καθώς μια άλλη πόλη μπορεί να γεννηθεί σ' ένα γειτονικό σημείο και να συγκρατήσει αυτή τον δυναμισμό και την ενεργητικότητα του τόπου...»³⁸.

VI

Η Μονεμβασιά, «το κάστρο κοντά στη θάλασσα», όπως την περιέγραψε ο Piri Reis, χρωστά την ιστορία της στην γεωγραφία. Ασφαλές καταφύγιο «in Slaw-iniae terrae», κάστρο που ελέγχει το ναυτικό πέρασμα ανάμεσα στο Αιγαίο και την κεντρική Μεσόγειο. Η φυσική οχυρή της θέση την καθιστά πολύτιμη κι απόρθητη κτήση, ενώ η ακριτική της φυσιογνωμία ξεχωρίζει: το κάστρο δεν αλώθηκε ποτέ και παραδόθηκε στους διαδοχικούς του κυρίου με συνθήκη.

Οι κύριοι της Μονεμβασιάς διαδέχονται ο ένας τον άλλον μετονομάζοντας την, πλάθοντας διαρκώς νέα, οικεία σε αυτούς τοπωνύμια γύρω από την σκοτεινή πρώτη ρίζα. Οι διαδοχικές μεταμορφώσεις της ονομασίας της αποτελούν ισάριθμες μαρτυρίες των μηχανισμών διεκδίκησης και ιδιοποίησης του χώρου από τα διαδοχικά εθνικά στρώματα, που κατοίκησαν στην πόλη: Manafasia, Μονοβασία, Μενεψέ ή Malvasia. Το ίδιο όνομα της πόλης, μεταμορφούμενο ανά εποχή, δίδεται και στο φημισμένο κρασί τον Μονεμβάσιο οίνο, μονοβασία, malvasia. Maruas(x)ia στα διάφορα έγγραφα καλείται το κρασί, ακριβώς όπως και η πόλη στους σύγχρονους με αυτά ναυτικούς χάρτες και άτλαντες. Benefşe şarabı στα φερμάνια το κρασί, Benefşe η πόλη στον Piri Reis, μονοβασά το κρασί, Μονοβασά και η πόλη στον ανώνυμο χαρτογράφο και τον πορτολάνο του Γεωργίου Σιδέρη³⁹. Πρόκειται για ενδιαφέρουσα και όχι προφανή αντιστοιχία που πιστοποιεί την στενότερη σχέση του κρασιού με τη Μονοβασία-Malvasia, ακόμη και όταν το κρασί αυτό παραγόταν αλλού και προερχόταν από τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη ή άλλες μεσογειακές χώρες.

Μέσα από τις διαδοχικές μεταμορφώσεις και παρετυμολογήσεις ενός ονόματος, φανερώνεται η διαστρωμάτωση των εθνο-πολιτιστικών ομάδων και η διαρκής ανανέωση των πληθυσμών που σχετίζονταν, διεκδικούσαν, κατείχαν ή κατοικούσαν την πόλη.

38. R. Baladié, *Le Péloponnèse de Strabon. Étude de géographie historique*, Παρίσι 1980, 209.

39. Για όλα τα σχετικά, βλ. πιο πάνω 303-5 και Αναγνωστάκης και F. Yasar.